

густоти посадки. Кожен з видів зазначеної обробки проводився в 4 повторностях [6, арк. 250]. В результаті проведених досліджень було встановлено, що пізній плантаж (у травні) призводить до зниження вологості ґрунту, тим самим створюючи несприятливі умови для вкорінення саджанців.

У резолюції, прийнятій на Науковій Раді при КОДС від 20 жовтня 1927 р., зазначалося про відповідність проведених робіт на дослідній ділянці запитам степового виноградарства [6, арк. 313-314]. Однак внаслідок ряду проблем достовірні дані по протифілоксерній роботі отримати не вдалося: пізні відкриття кредиту на проведення робіт з закладки дослідного виноградника, низька якість посівного матеріалу внаслідок поганої упаковки, допущеної відправником, довге перебування чубуків в дорозі, посушливі умови літа та відсутність можливості своєчасного зрошення виступили причиною загибелі значної кількості посадок.

У результаті чотирирічної роботи під методичним керівництвом М.А. Хилькевича і М.М. Клепініна були виділені і рекомендовані для введення в господарства високоякісні сорти винограду, що давали високий урожай в місцевих умовах. Дослідна робота з організації виноградників на американських філоксеростійких підщепах заклала фундамент для пошуку оптимальних методів боротьби зі шкідником без пошкодження лози у степовій частині Криму.

Джерела та література

1. Клепинин Н.Н. Сельское хозяйство Крыма / Н.Н. Клепинин. – Симферополь: Крымгосиздат, 1929. – 14 с.
2. Охременко Н. С. Вина Крыма / Н. С. Охременко, З. И. Гайворонская. – Симферополь: Крымиздат, 1963. – 78 с.
3. Крымский областной государственный архив. Путеводитель / Под ред. А.Д. Беликовой, А.А. Степановой. – Симферополь: Крымиздат, 1961. – 325 с.
4. Охременко Н. С. Виноводство і вина України / Н. С. Охременко. – М.: Харчова промисловість, 1966. – 339 с.
5. Отчеты отдела сельского хозяйства. – Государственный архив в Автономной Республике Крым (далі ДААРК). – Ф. Р-30. – Оп. 1. – Спр. 306. – Арк. 61-62.
6. Переписка с директором Крымской опытной полеводческой станции, Никитским ботаническим садом о виноградном сорimente и по опытному вопросу. – Архив ДААРК. – Ф. Р-30. – Оп. 1. – Спр. 273. – 361 арк.
7. Проект новых правил о мерах борьбы против филлоксеры и других вредителей виноградной лозы / Записки Императорского общества сельского хозяйства южной России. – Одесса, 1907. – № 10. – С. 85-89.

Мерко О. М. Роль Крымской областной опытной станции в развитии степного виноградарства Крыма

В статье освещаются предпосылки организации, основные задачи и направления исследований отдела виноградарства под руководством заведующего М.А. Хилькевича и директора Крымской областной опытной станции Н.Н. Клепинина в течение 1926-1930 гг. В частности, особое внимание уделено проблеме поиска сотрудниками мер борьбы против вредителя виноградной лозы - филлоксеры. Показаны связи, установленные Н.Н. Клепининым с целью налаживания сортоиспытательной сети, с научными учреждениями Крымской АССР и УССР.

Ключевые слова: Н.Н. Клепинин, отдел виноградарства, виноградник, сорт

Merko O. M. The role of the Crimean Regional Research Station in viticulture in steppe Crimea

The article highlights the background organization, the main objectives and the lines of research of the department's viticulture under the guidance the head of department N.A. Hilkevich and the director of the Crimean Regional Experimental Station N.N. Klepinin during 1926-1930 years. In particular, special attention is paid to the problem of finding staff measures against the pest of the grapevine phylloxera. Showing the relationships, that N.N. Klepinin established for the purpose of construct a system of strain test with scientific institutions of the Crimean Autonomous Soviet Socialist Republic and Ukrainian Soviet Socialist Republic.

Keywords: M.M. Klepinin, department of viticulture, vineyard, variety.

УДК 316.72:591.9(477)

М. М. Рогожа

СОЦІОКУЛЬТУРНЕ СЕРЕДОВИЩЕ ТА РОЗВИТОК ЗООГЕОГРАФІЇ В УКРАЇНІ

У статті розглянуто вплив соціокультурного середовища на розвиток зоогеографії в Україні, їх взаємозв'язок і взаємозалежність. Загальна сукупність чинників зовнішньої політики та внутрішнього життя держави визначали зміст і спрямованість зоогеографічних досліджень, мотивацію діяльності вчених-природослідників, визначали чинники суспільного розвитку, їх відповідність до суспільних запитів і потреб. Увага автора сфокусована на діяльності тих вчених, які у своїх дослідженнях зосереджувалися на вивченні тварин українських земель, залишили вагомий слід у розвитку зоогеографії України та ініціювали інтерес до вивчення природи рідного краю.

Ключові слова: соціокультурне середовище, зоогеографія, політика держави, мотивація, дослідження.

Дослідження особливостей розселення хребетних тварин на українських територіях різною мірою стосувалося практично всього суспільства, починаючи від часу ліквідації кріпосного права та до нинішнього часу. Для наукової спільноти, зосередженої в переважній більшості своїй в університетських центрах і наукових природознавчих товариствах при них, це мало значення винятково науково-теоретичного пізнання. Для представників інших соціальних груп результати вивчення розселення теріофауни в середовищі її

існування відкривали можливості скоріше для утилітарного використання. Діапазон такого достатньо широкий – від використання для забезпечення власного існування до зосередження окремих видів фауни в спеціально організованих звіринцях або зоологічних садах для загального доступу до тварин. Слід окремо підтвердити той відомий момент, що з розвитком суспільних відносин та політичної кон'юнктури погляди на дослідження розселення та розподілу хребетних тварин, особливо використання результатів вивчення, постійно змінювалися.

Потреба розгляду впливу соціокультурного середовища на формування ціннісних поглядів щодо фауни хребетних тварин серед різних соціальних груп викликана тим, що в сучасних умовах підтримується стійкий інтерес до минулого, адже він дає можливості розуміти явища нинішнього часу в порівнянні з минулим. Крім того, такий підхід відкриває можливості для розуміння пріоритетів держави у справі вивчення й раціонального використання природних ресурсів фауни хребетних тварин у часово-просторовому континуумі. Адже українські території від середини XVII століття до 1991 року належали до різних державних утворень, периферійні ж змінювали свою приналежність значно частіше, що безумовно впливало на ставлення до природи. У статті ж передбачається розглянути ці явища від середини XIX століття до початку Другої світової війни, оскільки за зазначений час цивілізаційний розвиток суспільства істотно зріс.

На початку другої половини XIX століття Російська імперія в силу різних причин постала перед серйозною проблемою системної модернізації соціальних та політичних інституцій. Розвиток суспільно-політичного життя в державі цього періоду поставив перед її вищими сановниками на чолі з царем низку проблем зовнішнього та внутрішнього походження. Ігнорування ними або повільне їх вирішення, з одного боку, лише посилювало ці проблеми. З іншого – виявляло нездатність державної машини до модернізації без принципових змін суспільного устрою. Водночас ішов процес збільшення території Російської імперії різними шляхами, зокрема, військовими (Туркестан, Кавказ), дипломатичними (Крим, протекторат над Молдавією та Валахією), колонізаційними (Сахалін та Курильські острови).

Важливим моментом, скоріше поштовхом, котрий істотно посилив і пришвидшив процес усвідомлення потреби суспільної модернізації, стала Кримська війна 1853-1856 років за панування на Близькому Сході [1]. Розгляд перебігу кримської кампанії не становить окремого напрямку дослідження, однак дав змогу виокремити найбільш важливі, на наш погляд, її моменти. Театр Кримської війни мав достатньо широке географічне дислокування – від Петропавловська-Камчатського на Далекому Сході до Мурманська та Архангельська на Півночі Російської імперії. Основні події розгорталися на російсько-турецькому театрі воєнних дій. Втім, протидія наступу турків на кавказькому фронті була слабкою, оскільки основні сили кавказької армії були задіяні у Кавказькій війні (1817-1861 роки).

Водночас, вступ у війну Великобританії, Франції та інших держав змусив вищих державних посадовців спочатку шукати дипломатичні способи вирішення конфлікту, а потім, після поразки, підписання миру на невідгідних для Росії умовах.

Поразка у Кримській війні 1853-1856 років підірвала міжнародний і внутрішній престиж державного апарату, прискорила “назрівання революційної ситуації 1859-1861 років” та падіння кріпосного права в Росії. Уроки Кримської війни наочно виявили серйозні прогалини у суспільному, економічному, технічному та військовому розвитку держави.

Армія та військово-морський флот, що відігравали практично вирішальну роль у проведенні внутрішньої та, особливо, зовнішньої політики Російської імперії, внаслідок поразки також постали перед проблемою модернізації. Як наслідок, проведено переозброєння всієї армії та флоту нарізною зброєю та замінено парусний флот на паровий. Модернізація власне військової машини відбулася достатньо повільно. Вона вимагала зосередження істотних зусиль всього суспільства “для вирішення переозброєння збройних сил, фактично – нової військової доктрини держави” [2, с.514].

До процесу суспільної модернізації було залучено об'єднані сили науковців та промисловості, сільського господарства, торгівлі, фінансових установ. З цієї метою держава інтенсивно залучала фінансовий капітал із різних джерел та виявляла потенційно нові ринки збуту товарів вітчизняного виробництва. З цих та інших причин і далі тривала політика колонізації “вільних земель”, фактично – їх анексії та набуття нових територій шляхом війни. Поряд з цим, головним гальмом на шляху до створення сучасної промисловості, інтенсифікації виробництва, особливо налагодження виробничої діяльності у важкій промисловості, було кріпосне право. Брак вільних робочих рук за наявності вільного фінансового капіталу стримував процес індустріалізації Російської імперії.

Російська імперія на початку другої половини XIX ст. залишалася єдиною країною Європи, де збереглося кріпацтво[3]. Суспільство Російської імперії, розділене на соціальні стани, по-різному ставилося до питання ліквідації кріпосництва. У нього були свої прихильники та опоненти. Оскільки основна маса кріпаків була позбавлена змоги звільнитися від рабства самостійно, постмілітарні чинники виявилися вирішальними, й царизм був поставлений перед необхідністю провести “зверху” звільнення від кріпацтва та не допустити іншого сценарію вирішення проблеми. Тож йшлося про модернізацію системи царизму без зміни її первинної суті. Як наслідок, кріпосне право в Російській імперії було відмінено 3 березня 1861 року маніфестом імператора Олександра II [4].

Серйозними каталізаційними чинниками процесу, котрий істотно прискорив вирішення питання звільнення селян від кріпацтва, стала відміна панщини для селян Галичини і Буковини (1848), власне українських територій, котрі на той час належали до Австро-Угорської імперії.

Сучасну оцінку ставлення до Російської імперії з боку інших світових держав до її реформаторської діяльності того часу знайдено у Барбари Такман, авторки однієї з найкращих книг про Першу світову війну.

Вона, зокрема, підкреслила: "Англіїці розглядали Росію як старого ворога часів Кримської війни, а стосовно сучасних років, то як загрозу, що нависла над Індією" [5, с. 43].

Для розуміння цього доречно послатися на оцінку дослідницької діяльності зоолога М.О. Зарудного (1859-1919), багатолітнього дослідника фауни Туркестану та суміжних земель. Вчений "здійснив 5 експедицій Закаспійською областю (нині – Туркменія), в 1892-1906 – 4 подорожі Східною, Центральною та Західною Персією", але "популярність і повагу Зарудний здобув, здійснивши 17 мандрівок Середньою Азією та Іраном" [6] – фактично, розвідуванням найближчих шляхів до Індії.

"За дослідження Персидських пустель (Іран) М.О. Зарудний отримав малу золоту медаль Російського географічного товариства, а опис подорожей Східним Іраном склав три книги, видані Географічним товариством у 1901-1904 роках" [7, с.144]. Окрім М.О. Зарудного, вивченням природи на просторах Азії на перетині можливих у перспективі зовнішньополітичних інтересів Російської імперії займалися знані вчені М.М. Пржевальський, П.К. Козлов, В.І. Роборовський, Б. Л. Громбчевський та інші природодослідники, які, зокрема, мали військові звання.

Розглядаючи становище Російської імперії та напрями її зовнішньої політики, один з провідних українських філософів науки М.В. Попович відзначив: "Коливання можна побачити вже в проведенні традиційної політики великої світової держави. Росія в другій половині XIX століття колонізує Середню Азію, Сибір і Далекий Схід, виходить на Тихий океан, у 1898 починає будувати Порт-Артур, контролює всю "Квантунську область", тобто Маньчжурію, через яку пролягала російська Китайсько-Східна залізниця. Маньчжури, споріднені з підвладними Росії тунгусами, були тоді елітарним етносом Китаю, у котрому правила Маньчжурська династія. Після так званого "боксерського повстання" (1889-1891) Росія без великих зусиль відхопила від Китаю більше, ніж усі інші претенденти на спадщину слабючої імперії. Все це виводить Росію на конфлікт з молодого Японією та старою доброю Англією..." [8, с.126].

Зазначені проблеми зовнішнього походження потребували негайного вирішення, державна машина мала сформувати свою програму відповіді на зовнішні виклики. Цілком очевидно, що її державні мужі бачили в освоєнні новонабутих земель, їх заселенні переселенцями з малоземельних частин країни та налагодженню їх життя й виробничої діяльності, в переважній більшості – сільськогосподарській.

Результати дослідження природи цих територій сформували кілька векторів додавання державних зусиль імперії. Зокрема, на Сахаліні було відкрито поклади якісного кам'яного вугілля поверхневого залягання, що виявилось вкрай важливим для розвитку парового флоту на Тихому океані та створювало умови для промислового та сільськогосподарського виробництва на основі найманої праці. Не менш важливим чинником ставали рибні запаси далекосхідних морів та Тихого океану. З'явилася потреба пришвидшення доставки товарів (зерна, вугілля, металу) на внутрішні та, особливо, зовнішні ринки збуту [9]. Потребували ґрунтового наукового вивчення неозорі рівнини Далекого Сходу (за аналогією з експедиціями відомого ґрунтознавця В.В. Докучаєва у Європейській Росії), котрі сприймалися, як потужний і перспективний зерносіючий район держави за умови заселення цих території вихідцями із західних та центральних губерній Російської імперії.

Йшло завоювання та наступна колонізація Середньої Азії з її частиною Каспійського та Аральського морів, їх величезними рибними запасами, які послідовно вивчалися дослідниками та вважалися перспективними у майбутньому використанні як продовольчі запаси та об'єкт торгівлі з іноземними державами. Не менш перспективним вбачалося вирощування бавовни, баштанних та поливних культур на полях, зрошуваних водами річок Аму- та Сирдар'ї. Не меншого значення набувало також вирощування рису.

Приєднані до складу Російської імперії, але не освоєні кримські та причорноморські степи, також розглядалися як потужна житниця держави, котра мала необмежені можливості для зерновиробництва, розвитку тваринництва та інших галузей сільського господарства, рекреаційної індустрії на базі лікувальних вод та мулу осадового походження. В історичному аспекті Причорномор'я – це край, котрий мав у своєму складі губернії – Херсонську, Катеринославську, Таврійську та Бессарабську з їх природними багатствами, флорою та фауною [10].

Нова стратегія державного управління, сформована після відміни кріпосного права на капіталістичній основі, спиралася також на результати систематичного вивчення новонабутих територій, які отримала завдяки комплексному їх дослідженню. У свою чергу, посилений розвиток капіталізму викликав бурхливий розвиток досліджень природного середовища, особливо тих складових природознавства, результати досліджень яких були потрібні для формування перспективних напрямів суспільно-економічного розвитку. Виник взаємозв'язок між державною стратегією подальшого розвитку, новонабутими територіями, потребою у їх дослідженні та готовністю певних соціальних груп скористатися результатами досліджень та наукових відкриттів, попередньо істотно матеріально забезпечивши ідеї, спрямовані на їх отримання.

На цей період (кінець першої – початку другої половини XIX століття) припав початок стаціонарних експедиційних досліджень фауни хребетних українських територій у складі Російської імперії [11]. Найбільш характерною та показовою для того часу бачиться комплексна природознавча експедиція, організована з ініціативи київського генерал-губернатора Д. Г. Бібікова (1792-1870). Слід особливо підкреслити, що її складову з вивчення тваринного світу губерній Київської учбового округу особисто очолював зоолог Київського університету Св. Володимира К.Ф. Кесслер [12].

Експедиційні дослідження лише інколи виявлялися моноцільовими (наприклад, поїздка одеського природодослідника О.Д. Нордмана з науковою метою до Криму). Як правило, вони мали комплексний характер, це беззаперечно, оскільки ґрунтовно вивчалися геологія досліджуваної території, наявність палеонтологічних решток на ній, особливо це стосувалося рослинного і тваринного світу, що давало

підстави говорити певним чином про домінування біогеографічних інтересів. Окрім того, мали значення погляди самих природодослідників на завдання дослідження природи. Цілком очевидно, що певну роль у цих умовах "відігравала традиція дослідницької діяльності" [13].

Саме на початку другої половини XIX століття в середовищі вітчизняних природодослідників спостерігалися непрості процеси зміни парадигми вивчення живої природи. На нашу думку, питання стосувалося творення нової методології досліджень, що ґрунтувалася на матеріалістичній еволюційній теорії, запропонованій науковій спільноті Європи Ч. Дарвіном, її проникнення в середовище зоологів і ботаніків Російської імперії.

Водночас, у державних і суспільних інститутах відбувалися процеси, котрі викликали докорінну зміну їх подальшого розвитку та діяльності, що, в свою чергу, істотно вплинуло на соціум. Зокрема, керівництво Петербурзької академії наук усвідомлювало, що організації значних, субсидованих виключно державою, дослідницьких експедицій, споряджуваних для дослідження віддалених територій, уже недостатньо з кількох міркувань.

По-перше, поряд з державними створювалися та набирали сили громадські наукові організації, що мали в своєму розпорядженні значні можливості (висококваліфікованих учених та відповідні матеріальні засоби) для дослідницької діяльності. Серед них слід відзначити Географічне товариство (1845), Товариства природодослідників (від 1869) при класичних університетах. Саме вони виявляли ініціативу та перебирали на себе, звичайно ж, за узгодженням чи за дорученням державних органів, проведення природознавчих експедиційних досліджень. Доречним бачиться зауважити, що Товариства діяли відповідно до заявлених у статутах намірів.

По-друге, не відставали від загального процесу й державні установи: морське та військове міністерства, міністерство державного майна та маєтностей. Саме ці структури забезпечували фінансування значних за обсягом експедиційно-дослідницьких робіт з вивчення фізико-географічних умов і природних ресурсів країни та прилеглих територій, переслідуючи при цьому власні відомчі інтереси.

По третє, значний обсяг експедиційних досліджень проводили аматори природи, натуралісти-любители. Одним з найбільш яскравих представників з їхнього середовища був М.О. Зарудний, українець за походженням, дослідник віддалених територій Російської держави. Він, серед іншого, провів вивчення орнітологічної фауни окремих частин Харківщини та Полтавщини, опублікував кілька праць з фауни та систематики птахів цих територій [14]. Зокрема, в них вчений дав відповідну для наукових уявлень того часу характеристику місцевості дослідження та список 141 виду птахів (екологічна зоогеографія), віднайдених ним у цій краї. Зробив їх розподіл за особливостями біології птахів: "заліт птахів, їх гнізда, екологія" тощо. Навів біологічні та таксономічні зауваження до раніше вивчених 22 видів птахів.

Поряд з цим, на різних територіях України проводилися активні професійні та аматорські дослідження тваринного світу. Наприклад, дослідженнями світу фауни птахів Стрийщини (нині – Львівська область) займався знаний для свого часу орнітолог Юліан Бруніцький (1889); орнітофауну Криму, Таврії, зокрема, Арабатської стрілки та Генічеська дослідив Й.М. Шатілов (1854, 1860, 1874); фенологію птахів Харківщини – О.А. Колесов (1885, 1888, 1889); орнітофауну Криму у районі Перекопу вивчав А.І. Сеніцький (1898); поширення птахів околиць Кам'янця-Подільського, Медоборів та гористої частини Поділля проводилося І.Д. Михайловським [15].

Продовжував працювати вчений-біогеограф В.Г. Бессер, перший професор ботаніки університету св. Володимира (м. Київ). Результати переважно стосувалися галузі фітогеографії. Саме він здійснював науковий супровід перших кроків у науці А.Л. Андржейовського (1785-1868) з Кременецького ліцею. Молодий вчений провів декілька комплексних експедицій, особливо у межиріччя Бугу та Дністра, а також Волині та Поділля. Експедиційні дослідження проводилися у 1814, 1816, 1818 та 1822 роках [16]. В опублікованих результатах досліджень вагоме місце посіли орнітологічні дослідження. На знак визнання заслуг ученого перед природничою наукою Московське товариство дослідників природи прийняло його в 1823 році до числа своїх дійсних членів, що стало закономірним кроком, водночас і визнанням особистого внеску вченого в науку одним з найавторитетніших наукових товариств.

По-четверте, упродовж другої половини, а особливо останньої чверті XIX століття спостережено зближення представників фінансових і промислових груп з колами вчених-природодослідників (зокрема, їх об'єднаннями у вигляді товариств природодослідників). Зрима парадоксальність ситуації мала свій позитив, ученим це дало можливість вести наукові дослідження на новій основі, уже маючи сучасне обладнання та належне фінансове забезпечення.

Важливо відзначити й той загальновідомий факт, що на українських територіях уже з середини XIX століття діяли три класичних університети: Харківський, Київський Св. Володимира та Новоросійський. Характерною бачиться тенденція щодо постійного збільшення кількості студентів у них, що з кінцевому результаті істотно збільшувало кількість інтелігенції та підвищувало загальний рівень освіченості населення, зокрема, завдяки просвітницькій діяльності університетської професури.

Загальновідомо, що створення Харківського університету викликало значний суспільний резонанс у південно-західному краї Російської імперії, у зв'язку з цим розпочалася потужна дослідницько-пізнавальна діяльність з вивчення природи рідного краю [17]. Серед перших природодослідників краю – І.А. Криницький, який опублікував декілька фауністичних робіт, серед них – роботи з орнітології. Коли його призначили професором зоології і завідувачем кафедри, вчений активно взявся за формування колекцій кабінету. Колекція підготовлених ним опудал птахів заслуговує уваги вже тим, що більша частина з них були місцеві [18].

Поповнення, як бачиться, відбувалося двома шляхами. Перший – успішна організація орнітологічних екскурсій зі студентами та вміння керівника зацікавити їх результатами та перспективами давали прекрасні результати. Інший шлях – обмін зібраних матеріалів, купівля об'єктів у власників інших колекцій, особливо з колекцій тих вчених, з якими І.А. Криницький листувався. Наприклад, з російським природодослідником Г.С. Кареліним, ботаніком шведського походження Хрестіаном Стевеном, який тривалий час працював у Криму, біогеографом і професором ботаніки австрійського походження В.Г. Бессером, який тривалий час працював у Київському університеті св. Володимира та іншими. Це сформувало одну з кращих орнітологічних колекцій Російської імперії.

У Київському університеті св. Володимира на перетині першої та другої половини XIX століття природознавчі дослідження продовжив зоолог К.Ф. Кесслер, двадцятирічний відтинок життя і наукової діяльності (1842-1862) якого припав на період становлення вищої школи України. Його дослідницька діяльність стосувалася фауни хребетних українських земель та склала цілу епоху у вітчизняній науці. Географія його наукових експедицій охоплювала територію Київської учбової округи, куди входили Київська, Полтавська, Чернігівська та Подільська губернії. За результатами вивчення їх “природничої історії” вчений підготував п'ять частин “Природничої історії губерній Київської учбової округи. Зоологія. Частина систематична”. У 1851 році вийшли “Ссавці” та “Птахи: I. Птахи горобині. II. Птахи хижі. III. Птахи курині”, 1852 р. – “Птахи: IV. Птахи лелекоподібні. V. Птахи водяні”, 1853 – “Тварини земноводні”, 1956 р. – “Риби” [19].

Крім того, викладацька діяльність та підготовка до вивчення відповідних курсів (зокрема, зоології хребетних) студентами університету, проведення практичних занять, організація дослідницької діяльності переконали К.Ф. Кесслера в тому, що у вітчизняній науковій літературі відсутні праці, які б слугували керівництвами для вивчення птахів та їх систематизації. Вчений вирішив ліквідувати цю прогалину в науковій літературі, тож уже 1847 року така праця вийшла у світ [20].

Від 1853 року вчений став посилено цікавитися рибними запасами українських річок, основні експедиційні дослідження закінчив до 1856 року. Передусім, постала потреба завершити вивчення хребетних Київської учбової округи, як того вимагало її керівництво, з іншого боку – виник сталий системний інтерес до ще однієї групи хребетних, що сприяло формуванню цілісного уявлення про фауну території України.

Аналізуючи місце зоології в історії Київського університету, слід зауважити, що внесок К.Ф. Кесслера у вивчення фауни хребетних дозволяє вважати його одним з основоположників вітчизняної фауністики. Як фундатор фауністичної школи Київського університету Св. Володимира з дослідження хребетних тварин, К.Ф. Кесслер належав до числа тих вчених, які зробили в справу вивчення фауни хребетних та, зокрема, риб, найбільший внесок [21]. Розуміння всієї значимості такого явища дозволило Л.С. Бергові (1876-1950) вважати його “батьком російської іхтіології”.

На південно-західних українських землях у цей період працювало декілька дослідників, серед них О.Д. Нордман бачиться найбільш яскравою особистістю. Він – професор Рішельєвського ліцею (зі статусом вищого навчального закладу), розташованого в Одесі [22]. Був призначений працювати на кафедру природничої історії ліцею після закінчення університету Або (Фінляндія) та медичного факультету Берлінського університету. Крім навчальної роботи, професор зосередив увагу на організації кабінету природничої історії, фактично зоологічного музею, тож систематично та цілеспрямовано наповнював його різними матеріалами власних досліджень. Упродовж двох років кабінет поповнився різними експонатами, зокрема, 180 опудалами птахів. За весь час роботи вченого у ліцеї (1832-1848) кабінет істотно збільшив кількість експонатів, станом на кінець 1848 року тут нараховувалося 11 582 об'єкти [23].

У 1833 році вчений спільно з ботаніком Х.Х. Стевеном та зоологом С.С. Кутормою (наставником і вчителем зоолога К.Ф. Кесслера) здійснив наукову поїздку кримським Причорномор'ям. Пізніше, у 1835-1836 роках на парусникові “Бургаз” попрямував до Кавказу. Експедиція була складною (остаточне “замирення” Кавказу тривало до 1861 року), однак вченому вдалося, всупереч труднощам, зібрати значний за обсягом матеріал: 12 000 ботанічних зразків, 300 молюсків, 232 тушки птахів та матеріали щодо інших груп тварин.

О.Д. Нордман у комплексній експедиції А.М. Демидова виконував роль гідя з вивчення корисних копалин, флори та фауни південно-західної частини Російської імперії, оскільки вже добре володів відомостями з цих питань. У наукових колах держави відзначали, що експедиція А.М. Демидова досягла вагомих результатів. З ними були ознайомлені вищі сановники держави й сам імператор. Було широко оприлюднено її результати, звіт надрукували в Парижі. Саме О.Д. Нордман наглядав за їх належним виданням і забезпечував художнє оформлення. Одночасно його участь у вказаній експедиції та перебування в Парижі сприяла накопиченню матеріалів для фундаментальної праці “Понтична фауна” (1840), котра стала першим крупним регіональним дослідженням Криму загальнофауністичного спрямування [24].

Крім того, аналіз соціального та економічного складників, що склалися на Півдні України у пореформений період, засвідчив високий ступінь колонізаційного освоєння земель внаслідок активного переселення. На ці території прибували переселенці з 47 губерній європейської частини Росії [25]. Найбільша кількість мігрантів у вказаний період на південноукраїнські землі прибула з губерній Центрального чорноземного району: Воронезької, Курської, Орловської, Пензенської, Рязанської, Тамбовської, Тульської та інших.

“Колонізація південноукраїнського регіону була викликана наявністю там значних масивів нерозораних приватних та казенних земель, придатних для заселення та землеробського освоєння, величезним попитом

на робочі руки в поміщицьких економіях та господарствах великих орендаторів, високою заробітною платнею, низькими орендними та закупівельними цінами, а також незначними повинностями". Так відзначив В.Я. Бойко феномен швидкого заселення земель Півдня України [26, с. 95].

Окрім того, упродовж другої половини, особливо останньої чверті XIX століття все більше стала виявлятися тенденція зближення представників фінансових і промислових груп з колами вчених-природодослідників (їх об'єднаннями у вигляді товариств природодослідників). Зрима парадоксальність ситуації мала свій позитив, ученим це дало можливість вести наукові дослідження на новій основі, уже маючи сучасне обладнання та належне фінансове забезпечення.

З цих та інших причин і далі тривала політика колонізації "вільних земель", фактично – їх анексії та набуття нових територій шляхом війни. Поряд з цим, головним гальмом на шляху до створення сучасної промисловості, інтенсифікації виробництва, особливо налагодження виробничої діяльності у важкій промисловості, було кріпосне право. Брак вільних робочих рук за наявності вільного фінансового капіталу стримував процес індустріалізації Російської імперії.

Оглядаючи розвиток вітчизняної суспільної думки та її вплив на природознавчі дослідження українських територій, зауважимо, що загальні підходи до вивчення природи, безсумнівно, проектувалися й на вивчення їх тваринного світу. Зусиллями цілої плеяди дослідників, які продовж другої половини XIX століття цілеспрямовано, а в останній чверті століття й спеціалізовано, вивчали хребетних тварин південно-західної Росії (фактично – українських земель у складі Російської імперії). Оpubлікований масив дослідницьких матеріалів дає підстави для твердження, що її теріологічну фауну ґрунтовно дослідили, останнє дозволило до початку 40-х років XX століття мати практично повне її зведення. Відтак, з'явилася можливість спрямувати потужний масив дослідницьких матеріалів до загальносоюзних зведень, у т. ч., й з питань української орнітології. Не менш важливим з погляду перспектив у соціальному плані стало розуміння найбільш далекоглядними природодослідниками нагальної потреби раціонального природокористування, змін середовища існування та зменшення якісного та кількісного видового складу теріофауни.

Отже, соціокультурний розвиток, починаючи з другої половини XIX століття, стимулював розвиток теріологічних досліджень, оскільки, виступаючи замовником щодо вивчення природного середовища існування людей, серед іншого, пропонував механізми врівноважуючого впливу на існування тандему "Людина та Природа".

Водночас, централізована система державної влади, реалізуючи політику управління суспільством, переслідуючи власні цілі, не завжди враховувала результати наукових досліджень, що, природно, входило у протиріччя з об'єктивно існуючими природними процесами. Така політика зрештою, призвела до посилення антропогенного впливу на оточуюче людину середовище. Крім того, в ході вивчення впливу соціокультурного середовища на організацію і ведення зоологічних досліджень, виявилось, що до 1917 року основним важелем впливу влади на суспільну думку соціуму національних окраїн був великодержавний шовінізм. Пізніше, вже за радянської доби до важелів впливу державних інститутів було привнесено й партійно-ідеологічний.

Відтак, формувалася суперечливий, навіть контрверсійний досвід післяреволюційної історії української науки та її кращих представників: з одного боку – відбувалося потужне фактичне обґрунтування національно-культурної цілісності української науки та простору її досліджень, головне – досягнень; поряд з цим, фактично – всупереч йому, сповідувався принцип партійності та класовості цієї науки, насадження політичної цензури та, водночас, підспудне намагання уникнути витіснення з духовної свідомості українського народу його власних духовних цінностей.

Джерела та література

1. Богданович М.И. Восточная война 1853-56 гг.: в 4-х т. / М.И. Богданович. – СПб. 1876.
2. Богданович М.И. Восточная война 1853-56 гг.: В 4-х т. / М.И. Богданович. СПб. 1876. – Т. 1.
3. Литвинов М. А. История крепостного права в России / М.А. Литвинов. – М.: Тип. Вильде, 1897. – 376 с.
4. Ляшенко Л.М. Царь-Освободитель. Жизнь и деяния Александра II / Л.М. Ляшенко. – М.: Владос, 1994. – 240 с.
5. Такман Барбара. Первый блицкриг. Август 1914 г./ Б. Такман – М.: Издательство АСТ; СПб.: Terra Fantastica, 1999. – 640 с.
6. Бобринський Н.А. Список печатных работ Николая Алексеевича Зарудного и перечень описанных им птиц / Н.А. Бобринский // Изв. Турк. отд. РГО. – 1923. – Т. XVI. – С. 1-35.
7. Мазурмович Б.Н. Николай Алексеевич Зарудный // Выдающиеся отечественные зоологи / Б.Н. Мазурмович. – М.: Наука, 1960. – 427 с.
8. Попович Мирослав. Червоне століття / М.В. Попович. – К.: АртЕк, 2005. – 888 с.
9. Никольский А.М. О природе острова Сахалин / А.М. Никольский // Тр. СПб. о-ва естествоиспытателей. – 1889. – Т. 20. – Вып.5. – С.8-22.
10. Губернии Новороссийской группы: Екатеринославская, Таврическая, Херсонская и Бессарабская. – Выпуск VIII. – СПб.: Центр. Стат. комитет МВД, 1886. – 157 с.
11. Шарлемань Н.В. Зоогеография УССР / Н.В. Шарлемань. – К.: Изд-во АН УССР, 1937. – 234 с.
12. Кесслер К.Ф. Естественная история губерний Киевского учебного округа (вып.2 – птицы Воробьиные, 1851; вып.3. – птицы Хищные и Куриные; вып.4. – птицы Голенастые и Водяные, 1852) / К.Ф. Кесслер. – К.: Унив. типография. – 88 с.
13. Мазурмович Б.М. Развитие зоологии на Украине / Б.М. Мазурмович. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1972. – 229 с.
14. Зарудный Н.А. Птицы долины р. Орчик и окололежащей степи / Н.А. Зарудный // Материалы к познанию фауны и флоры Российской империи. Отд. зоол. – М. – 1892. – Вып. 1. – С.138 -155; Н.А. Зарудный. Несколько заметок по орнитофауне Харьковской и Полтавской губерний / Н.А. Зарудный. – Орнитол. Вестник, 1911. № 3-4. – С. 272-277.
15. Орнитологи Украины. Биобиблиографический справочник / Авторы-составители: Т.А. Атемасова, И.А. Кривицкий. – Харьков, 1999. – Вып. 1. – 286 с.

16. Andrzejowski A. Rys botaniczny krain swidzonych miedzu Bohem i Dniestrem od Zbruczu az do mora Czarnego odbytych w latach 1814, 1816, 1818, 1822 / A. Andrzejowski. – Wilno. 1823. – 185 p.
17. Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна за 200 років / В.С. Бакіров, В.М. Духопельников, Б.П. Зайцев та ін. – Х.: Фоліо, 2004. – 750 с.
18. Розвиток біології на Україні: В 3-х т. Т.1. З найдавніших часів до Великої Жовтневої соціалістичної революції. – К.: Наук. думка, 1984. – 415 с.
19. Банина Н.Н. К.Ф. Кесслер и его роль в развитии биологии в России / Н.Н. Банина. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1962. – 141 с.
20. Кесслер К.Ф. Русская орнитология. Руководство для определения птиц, которые водятся или встречаются в Европейской России / К.Ф. Кесслер. – К.: Унив. типография, 1847. – 412 с.
21. Історія Київського університету. [Відп. ред. проф. О.З. Жмудський]. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1959. – 628 с.
22. Ануфриев Л.А. Одесский университет, 1865-1990 / Л. А. Ануфриев, И. П. Зелинский. – К.: Лыбидь, 1991. – 159 с.
23. Пузанов И.И. Памяти А.Д. Нордмана / И.И. Пузанов // Бюл. Моск. о-ва испыт. природы. Отд. биол. – 1967. – Т. 72. – Вып.2. – С. 139-143.
24. Нордман А.Д. Орнитологи Украины /А.Д. Нордман // Биобиблиографический справочник / Авторы-составители: Т.А. Атемасова, И.А. Кривицкий. – Х., 1999. – Вып. 1. – С. 15-18.
25. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897г. – Т. XIII: Екатеринославская губерния. – С. 38-39; – Т. XLII: Таврическая губерния. – С. 44-45; – Т. XLVII: Херсон. губерния. – С. 40-43.
26. Бойко В.Я. Аграрна колонізація Південної України (60-80-ті рр. XIX ст.) / В.Я. Бойко // Укр. істор. журнал. – 1989. – № 5. – С. 93-101.

Рогожа М. Н. Социокультурная среда и развитие зоогеографии в Украине

В статье рассмотрено влияние социокультурной среды на развитие зоогеографии в Украине, их взаимосвязь и взаимозависимость. Общая совокупность факторов внешней политики и внутренней жизни государства определили содержание и направленность зоогеографических исследований, мотивацию деятельности ученых-естествоиспытателей, факторы общественного развития, их соответствие общественным запросам и потребностям. Внимание автора сосредоточено на деятельности тех ученых, которые в своих исследованиях обращали внимание на изучении животных украинских земель, которые оставили свой весомый след в развитии зоогеографии Украины и инициировали интерес к изучению природы родного края.

Ключевые слова: социокультурная среда, зоогеография, политика государства, мотивация, исследования.

Rogozha M. M. Socio-Cultural Space and the Development of Zoogeography in Ukraine

The paper deals with influence of socio-cultural circumstances on the development of zoogeography in Ukraine, their interconnection and interdependence. General amount of factors of foreign and domestic affairs of the state defined the content and direction of zoogeographical researches, scientists' motivation, components of social progress, their correspondence to social requests and needs. The author focuses his attention on the creative activity of those scientists, who concentrated their attention on the learning of animals of Ukrainian lands, who leaved a trail in the advance of zoogeography of Ukraine and provided interest to the learning of nature of the native land.

Keywords: socio-cultural space, zoogeography, state policy, motivation, research

УДК 94:[061:61](477.54)"1850-1900"

І. М. Левченко

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ХАРКІВСЬКОГО МЕДИЧНОГО ТОВАРИСТВА У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті проаналізовано основні засади становлення і розвитку наукового медичного товариства у м. Харкові, висвітлено просвітницьку діяльність наукової інтелігенції Харківського медичного товариства. Також аналізуються основні напрями роботи медичного товариства, які активно розвивались на Україні в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Висвітлено наукову діяльність товариства, зокрема, спектр медичних досліджень та їх висвітлення в періодичних виданнях, окреслено внесок науковців у популяризацію медичних наук.

Ключові слова: наукове медичне товариство, наукова думка, наукові товариства, наукова медицина, ініціатори, просвітницька робота.

Рівень культури будь-якого народу визначається насамперед станом освіти й поширенням наукових знань у суспільстві. Рушійною силою в цьому процесі завжди була й залишається інтелігенція, саме вона, розповсюджуючи знання, робить людину компетентною. Яскравим прикладом цього є просвітницька діяльність членів Харківського медичного товариства, яке успішно існує вже понад 150 років.

Демократичні зміни у сучасному українському суспільстві, що відбулись та відбуваються в Україні призводять до переосмислення окремих проблем історичної науки. Нині Україна переживає період національного піднесення, складовою якого є посилення інтересу науковців і громадськості до вітчизняної історії та національної культури. Чітко окреслилась тенденція поглиблення інтересу до історії окремих